

संत तुकाराम महाराजांच्या अभंगगाथेतील भाषा व भाषाशैली

प्रा. डॉ. गणेश गोपाळराव मालटे
मराठी विभाग प्रमुख
श्री शिवाजी विज्ञान, कला महाविद्यालय चिखली,
जि. बुलढाणा

स्मिता संदेशराव मांडेकर (नागपूरकर)
संशोधक विद्यार्थीनी
श्री शिवाजी विज्ञान, कला महाविद्यालय चिखली,
जि. बुलढाणा
संत गाडगेबाबा अमरावती विद्यापीठ, अमरावती
मो. नं. 7773937960 / 9767257090
Email – s.a.nagpurkar007@gmail.com

प्रस्तावना :

तेराव्या शतकात मराठी भाषा ही आधुनिक भारतीय भाषा म्हणून अस्तित्वात आली. तेराव्या शतकापासून तर सतराव्या शतकापर्यंत चक्रधर, म्हाईभट, ज्ञानेश्वर, नामदेव, जनाबाई, मुक्ताबाई, चोखोबा, एकनाथ यांच्या लेखनाच्या प्रमुख प्रेरणा धार्मिक आणि सामाजिक सुधारणा तर केल्याच, परंतु मराठी भाषेला मराठी भाषिकांच्या जीवनातील प्रबळ स्रोत म्हणून प्रस्थापित केले. एव्हाना संस्कृत भाषा बरीच मागे पडली होती. तुकोबानंतरच्याही चारशे वर्षात तुकोबांचा भारतीय जनमानसावर कायम प्रभाव टिकून आहे. लोक तुकोबांच्या अभंगांचा वापर आजही निर्विवाद सत्याच्या तोडीचा विचार म्हणून सर्रासपणे करतांना आढळतात.

शास्त्री मंडळींनी निर्माण केलेली भाषा हीच मराठी भाषा अशी मराठी भाषेचीही एक शिष्टसंमत व्यवस्था हयाच कालखंडात निर्माण झाली. संतांची भाषा किंवा तुकोबांची भाषा ही बोलभाषा असल्यामुळे आणि बहुजनांच्या भाषेत ती कायम प्रतिनिधीत्व करते. तुकोबांची भाषा सुद्धा शास्त्री मंडळींच्या भाषेच्या समांतर, बहुजन आणि वारकरी संप्रदायात विशेष लोकप्रिय ठरली.

तुकारामांच्या अभंगाने आकर्षून घेतलेल्या अशा मराठी मनाला इतर भाषांतील कोणत्याही वाङ्मयात जोड नाही. सामान्यांपासून अगदी असामान्यांपर्यंतच्या प्रेमादराचा आणि उत्सुकतेचा भाव चा एकाच वेळी विषय होण्याचे भाग्य तुकारामांप्रमाणेच त्यांच्या अभंगालाही लाभले. आशयाच्या अंगाने तुकारामांचे अभंग जितकी वेगळी ठरते तितकीच ती अभिव्यक्तीदृष्ट्याही वैशिष्ट्यपूर्ण ठरते.

अशा या संत तुकाराम महाराजांच्या अभंगगाथेतील भाषा व भाषाशैलीचा अभ्यास प्रस्तुत शोध निबंधामधून करण्याचा प्रयत्न करीत आहे.

उद्दिष्टे :

- १) संत तुकाराम महाराजांच्या समग्र अभंग गाथेतील भाषेचे स्थान विषद करणे.
- २) संत तुकाराम महाराजांच्या भाषेचे विश्लेषण करणे.
- ३) संत तुकाराम महाराजांच्या लोकभाषेचे विश्लेषण करणे.
- ४) संत तुकाराम महाराजांच्या भाषाशैलीचे विश्लेषण करणे.
- ५) विविध अभ्यासकांच्या आधारे संत तुकाराम महाराजांच्या भाषेचा आढावा घेणे.

गृहितके :

- १) मराठी भाषेत संत तुकाराम महाराजांच्या अभंगाचा ठसा दिसून येतो.
- २) संत तुकाराम महाराजांच्या अभंगाचा प्रभाव भारतीय जनमानसावर कायम टिकून आहे.
- ३) तुकोबांच्या अभंगाची भाषा ही दैनंदिन जगण्याशी निगडीत असल्याचे दिसून येते.
- ४) संत तुकाराम महाराजांच्या अभंगाची भाषा ही अस्सल मराठमोळा असल्याचे दिसून येते.
- ५) संत तुकाराम महाराजांची भाषा ही लोकजीवनाशी निगडीत असल्याने ती एकप्रकारे बोलभाषा आहे असे मानले आहे.

संत तुकारामांच्या अभंगाची भाषा :

संत तुकारामांच्या काळाला आज ४०० वर्षे झाली तरी त्यांची अभंगवाणी मराठी मनावर अधिराज्य गाजवत आहे. याचे खरे कारण त्यांच्या अभंगवाणीत मानवी हृदयाचा ठाव घेणारे खरेखुरे वास्तव्य बोल आहेत. संत तुकाराम महाराजांनी ग्रामीण विश्वाचे प्रतिनिधीत्व केले असल्यामुळे ज्ञानेश्वर, एकनाथाप्रमाणे त्यांची भाषा संस्कृत प्रचुर झालेली नाही तर तिला ग्रामीण विश्वाचा साज आणि बाज आहे. संत तुकाराम हे संसारी पुरुष असल्यामुळे दैनंदिन व्यवहारातील भाषा त्यांच्या मुखामध्ये अधिक प्रमाणात बसलेली दिसते. संत तुकाराम महाराजांच्या अभंगाची भाषा ही आत्मानुभवी आहे. त्यांना जीवनात आलेल्या अनुभवाची मांडणी त्यांनी आपल्या अभंगातून केली आहे. त्यामुळे सभोवतालच्या भावविश्वाचे दर्शन त्यांच्या कवितेतून घडते. ते नेहमी सांगायचे, 'तुका म्हणे पाहिजे अनुभव शब्दांचा गौरव कामा नये'. जीवनातील अनुभवानुसार तुकाराम महाराजांनी अभंग रचना केली असल्यामुळे तुकारामांची भाषा मानवी मनाचा ठाव घेते. या भाषेत मोठ्या प्रमाणात लोक जीवनातील संज्ञांचा अंतर्भाव आहे. ग्रामीण विश्वाशी जुळलेली नाळ ही तुकारामांची भाषा अधिक घट्ट करते. कधी ती युद्धाचा पवित्रा घेते तर कधी मेणाहून मऊपणे ती वावरते. तुकारामांची भाषा ही नादमय आहे, असे म्हणावयास हरकत नाही.

लोकभाषा :

संत तुकाराम महाराजांची भाषा ही लोकभाषा आहे. ती बोलभाषा आहे. त्यात पांडित्याचा आव नाही, शिष्टता नाही आहे तो स्वाभाविकपणा, साधेपणा लोकमाध्यमांच्या अभिव्यक्तीसाठी लोकभाषेची गरज असते हे तुकोबांनी त्यांच्या भाषाशैलीतून समाजाला जागृत करण्याचा प्रयत्न केल्याचे दिसून येते. सामाजिक लोकांचे दुःख, दैन्य, दारिद्र्य, पराधीनता, धार्मिक गुलामगिरी, अंधःश्रद्धा आदी असमाजिक आणि जीवनाला सतत दुखापत ठेवणारे प्रदूषण, त्यामुळे तुकोबा कळवळले व अपार करुणेने त्यांचे अंतःकरण हेलावले. अज्ञानाच्या आणि दुःखाच्या अंधकारात बुडण्याचा लोकांना तारण्यासाठी कळवळा त्यांच्या अंतःकरणातून ओसंडून वाहू लागला. तुकोबा आपल्या भाषाशैलीच्या माध्यमातून आपले मत व्यक्त करतांना म्हणतात.

न देखवे डोळा ऐसा हा आकांत।

परपीडा चित्त दुःखी होते ॥ १

तुकोबा समाजातील दुःखी जनांना पाहून ते कष्टी झाले. या दुःखातून आणि कष्टातून लोकांना बाहेर काढण्यासाठी त्यांनी सामाजिक अभंग वाङ्मयाचा उपयोग करून समाजात होणाऱ्या अन्यायापासून दूर करण्याचा प्रयत्न तुकोबांनी आपल्या वाङ्मयातील सामाजिक भाषा शैलीमधून केल्याचे दिसून येते.

तुकोबाचे अभंग मराठी मनाला भिडतात, कारण ते खरेखुरे हृदयाचे बोल आहे. विलक्षण सरलत्व,

परिचित प्रतिमासृष्टी, लोकभाषेतील उपमा-दृष्टांत, लोकभाषेतील शब्दांची निवड आणि भाषेच्या लयी सुद्धा लोकजीवनाला परिचित असल्यामुळे तुकोबांची कविता ही लोककविता झालेली आहे. तिचे सर्व सामर्थ्य तिच्या लोकभाषेतील अभिव्यक्तीमध्ये सामावलेले आहे. वालं नी तुकोबांच्या भाषिक अभिव्यक्तीचे सामर्थ्य व्यक्त करतांना आणि तुकोबांचे कवीपण स्पष्ट करतांना, “तुकारामांची वाणी ही अस्सल मराठमोळा आहे. ती शिष्टांची भाषा नाही. तिच्यात Self- consciousness नाही ती भाषा, आपण सुसंस्कृत आहोत असे दाखवत नाही. सुसंस्कृतपणाचा आव आणत नाही. सुसंस्कृत बनण्याची धडपड करत नाही. ती आपले सर्व सामर्थ्य लोकभाषेतून घेते. लोकभाषेची बोलण्याची पद्धती, त्या भाषेचे वाक्यसंप्रदाय, त्या भाषेतील म्हणी, त्या भाषेतील बोलके शब्द घेवून ती बोलत असते. ‘कवितेची भाषा लिहिण्याचा प्रयत्न तुकाराम महाराज करत नाही.’” कवी असण्याची जाणीव ज्यांना असते त्यांची भाषा कवीने घडविलेली भाषा असते, तर ज्यांना कवी असण्याची जाणीव नसते किंवा जे कवी म्हणून काव्य करत नाही, त्यांच्या कवितेची भाषा ही बोलण्याची भाषा असते. ती लोकभाषा असल्यामुळे तिच्यात मूळातच काव्यात्मकता असते, हे तुकोबांच्या कवितेच्या भाषेचे सामर्थ्य सांगणारे वालंचे विवेचन अत्यंत मार्मिक आणि वस्तूनिष्ठ आहे. यामुळे जाणीवपूर्वक काव्याला भाषिक सौंदर्याचे लेणे चढविणारे कवी आपसुकच बाद होतात. लोक भाषेचे सामर्थ्य हे काव्यभाषेपेक्षा किंवा जाणीवपूर्वक निर्माण केलेल्या किंवा सुसंस्कृतपणाचा आव आणणाऱ्या भाषेपेक्षा, मुळातच खऱ्या काव्यनिर्मितीला पोषक असते.

काव्यभाषा :

तुकोबांची बोलीभाषा हीच खरी काव्यभाषा आहे, असे स्पष्ट करतांना वालं म्हणतात, “लोकभाषा ही मुळातच काव्यात्मक असते. तिचा शब्दसंग्रह बेताचाच असतो म्हणून तिला सतत प्रतिमासृष्टीचा आश्रय घ्यावा लागतो म्हणा किंवा तिचा व्यवहार अमूर्त कल्पनापेक्षा मूर्त अनुभवांच्या संबंधातच अधिक होत असल्यामुळे तिला स्वाभाविकच प्रतिमारूपत्व येते म्हणून म्हणा तिचे प्रतिमांशिवाय पान हलत नाही हे खरे, सुसंस्कृत, सुशिक्षित, बुद्धिजीवी समाजाच्या भाषेत प्रतिमांचा वापर इतका न होण्याचे कारण मला असे दिसते की हा समाज तर्क, अनुमान इत्यादींशी संबद्ध असलेल्या विचार व्यवहारांसंबंधी अनेकदा बोलत असतो. हया समाजाची भाषा म्हणूनच हळूहळू प्रकृतीने गद्याची भाषा बनत असते. सूक्ष्म विश्लेषणाची, सूक्ष्मातिसूक्ष्म विचारभेद, कल्पनाभेद व्यक्त करण्याची तिच्या ठिकाणची शक्ती वाढत जाते; परंतु त्याबरोबरच विविध अनुभूतींना सुरुप देणारी तिची मुळातील काव्यात्मकता हळूहळू नाहीशी होवून तिची जागा एक प्रकारच्या तर्ककर्कश नीरसतेने घेतली जाते. हया भाषेचा आश्रय घेऊन काव्य करणारे कवी स्वाभाविकच ‘कवितेची’ म्हणून ओळखली जाणारी एक बनावट भाषा तयार करू लागतात. आपण पुष्कळादा ‘कवितेची भाषा’ म्हणून सैलपणे जिचा उल्लेख करतो ती भाषा ही होय.”

तुकोबा स्वतःच आपल्या कवितेबद्दल बोलतांना म्हणतात, ‘सात्विक प्रेमळ दृष्टांताच्या मते। बोलिलो बहुत कळावया’ दृष्टांत हा तुकोबांचा अत्यंत आवडता अलंकार आहे. तुकोबांच्या कवितेत सुभाषिते, वृत्तांत, उपमा, प्रतिमा, रूपके आदी भाषाव्यवहारांचा खचाखच भरणा आहे. परंतु लौकिक अर्थाने हया संकल्पनांच्या अर्थकाटांना ओलांडून तुकोबांची भाषा महापुराच्या पाण्यासारखी धृतगतीने धावू लागते. प्रसरणशिलता हा तुकोबांच्या भाषेचा पुन्हा एक आवश्यक घटक आहे.

दृष्टांताची भाषा :

तुकोबांच्या दृष्टांताची भाषा आणि शब्दांची निवड, विषय प्रतिपादनाच्या स्वरूपावर अवलंबून असते. जनसामान्यांना त्यांच्याच मऊ आणि कठोर भाषेत त्यांच्याच जीवनातील, चांगले वाईट उदाहरणे देवून,

जनोद्धाराच्या कल्याणाचे कार्य तुकोबा करीत होते. अत्यंत किळसवाण्या उदाहरणातूनही तुकोबा, समाज मनाला अत्यंत सावध आणि जागरूक करतात. तुकोबांची दृष्टांत देण्याची पद्धती, दृष्टांताची भाषा आणि शब्दांची निवड, चातुर्य, रोखटोकपणा, खडेबोल, अशा अनेक गुणांनी तुकोबांचे दृष्टांत साकार होत असल्यामुळे तुकोबांच्या दृष्टांतांना समाज हृदयाचा आश्रय मिळालेला आहे. म्हणूनच मा.गो. देशमुख संतांच्या काव्यालंकार वैशिष्ट्यांची वर्गवारी करतांना म्हणतात,

उपमा ज्ञानेशाची, रूपक तैसे प्रसिद्ध नाथांचे।
उत्पेक्षा मुक्तेश्वरकविची, दृष्टांत हे तुकोबांचे।।^४

दृष्टांताचा सक्षम आणि लोकाश्रयी वापर करणारे तुकोबा, दृष्टांत कवी म्हणून सर्वमान्य आहेत. तुकोबांच्या काव्यात दृष्टांत माला किंवा दृष्टांताचे बाहुल्या आढळत असल्यामुळे, गौरवकारांनी दृष्टांताचे बाहुल्य आणि समर्पकता लक्षात घेवून, तुकोबांच्या काव्याचा गौरव केला आहे. खरे तर तुकोबांच्या काव्यात आलेले एकूणच अलंकरण, हा त्यांच्या सामाजिक आणि पारमार्थिक अनुभवाचाच एक अनिवार्य असा भाग होता.

साधी व सोपी भाषा :

तुकारामांच्या अभंगातील भाषा नेमकी कोणती आहे असा प्रश्न निर्माण होतो. ही कधी साधी वाटते; परंतु ती आपण समजतो तशी साधी नाही. कठीण लिहिणे; क्लिष्ट लिहिणे फार सोपे आहे पण सोपे लिहिणे फार कठीण आहे. तुकाराम महाराज सोपे लिहितात वा सांगतात याचा अर्थ त्यांच्या अनुभवाची अभिव्यक्ती नेमकी असते ती मुखात बसते यासाठी त्यांना शब्दांची यातायात करावी लागत नाही. अनुभव इतक्या अस्सलपणे येतो की तो त्याची भाषा घेवून येतो. याला तुकाराम 'बोलविता धनी। वेगळाची' म्हणतात 'आपुलिया बळे' म्हणजेच बळे किंवा बोलायचे म्हणूनच तुकाराम बोलत नाही. 'सखा भगवंत। वाचा त्याची' असे अनुभवाने सांगतात. मातीतून रोप जितक्या सहजपणे उगवावे तशी ही तुकोबांची भाषा आहे या अर्थाने ती साधी आहे. साधेपणात स्वाभाविकता असते. स्वाभाविकतेमुळे सहजता फुलते. याने अनुभवाच्या आत जाता येते. अनुभवाला आपलेसे करता येते. असे तुकोबांच्या भाषेवरून निदर्शनास येते.

तुकारामांच्या भाषेतला आणखी विशेष म्हणजे ती सोपी आहे. सोपी याचा अर्थ मराठी भाषेच्या परिसराशी मिळती जुळती आहे. लेखक ज्या अनुभवाच्या परिघात वावरतो त्याच्या आत त्याचा म्हणून भाषिक प्रदेश असतो. हा प्रदेश भाषिक व्यवहारातलाच असतो. परंतु हा व्यवहार गरजेपूरता नसतो. तो मानसिक पातळीवरून संविघ्नासह असतो. तुकारामांचा भाषिक परिसर सोपा आहे. याचा अर्थ मराठी भाषिकाला तो परिचित आहे किंवा मराठी भाषिक त्याच्या सहज जवळ जातो याचे कारण तुकारामांच्या काव्यभाषेला सोपेपणा आढळून येतो. सोपा याचा अर्थ अनुभवाचे सहज काव्यरूप. कुठेही दुर्बोधता येऊ न देता अनुभवाला सहज शब्दकळा प्राप्त करून देणे म्हणजे सोपेपणा होय. 'सुंदर ते ध्यान उभे विटेवरी। करकटावरी ठेवूनीया'^५ । हा अभंग सोपा आहे तो वाचल्यावर सहजच कळतो पण पूर्ण समजतोच असे नाही.

भाषाशैली :

कोणत्याही कलाकृतीची काही विशेष मूल्ये असतात. तिच्या अभिव्यक्तीची काही खास पद्धती असते. त्यासाठी भाषा घसून पुसून वापरायची असते. त्यापैकी कोणत्याही विचाराने तुकारामांना स्पर्श केलेला दिसत नाही. म्हणजे आपण 'तुकारामांची भाषाशैली' असे जेव्हा म्हणतो तेव्हा हेही लक्षात घ्यायला हवे की, तुकारामांनी आपल्या भाषाशैलीचा स्वतंत्र असा विचार कधीच केला नव्हता असे त्यांच्या अभंगातील एकूण भाषेवरून दिसून येते. 'वेडेवाकुडे गाईन। परी तुझा म्हणविन।' – हीच त्यांची आपल्या अभंगाबद्दलची वृत्ती होती. त्यांचे काही

अभंग इतके विस्कळीत, ऐसपैस, औचित्यपूर्ण आहेत की 'वेडेवाकुडे' हेच विशेषण त्याबाबतीत योग्य ठरते. काहीं तर तुकारामांच्या ग्राम्य भाषेची किळस वाटते. तुकारामांची भाषा जेव्हा आपण कलात्मकदृष्ट्या अनुभवतो तेव्हा एकच गोष्ट जाणवते, व ती म्हणजे 'तुकारामांची भाषाशैली ही तुकारामांच्या व्यक्तित्वाची शैली आहे.' सानप-तायडे म्हणतात, "तुकारामांची कविता लोकांच्या भाषेतून साकार झाली हे जितके खरे आहे, तितकेच तुकारामांच्या कवितेला तुकोबांची खास स्वतःची भाषा लाभली हेही खरे आहे." म्हणजेच, 'एका अर्थाने तुकोबांची भाषा ही अधिकारी पुरुषाची भाषा आहे.'^६

तुकोबांची भाषाशैली थोडक्यात खूप काही सांगून जाते. जे सांगते ते अनुभवजन्य असते. वा.ल. कुलकर्णी यांच्या मते, खास स्वतःची अशी बोलण्याची पद्धती असलेला तुकाराम हा कवी आहे. त्याची कविता स्वतःचे व्याकरण स्वतः सिद्ध करते.' ती स्वाभाविकपणे प्रकट होते. ती मितभाषी आहे. शब्दांची केवळ टरफले त्यांच्या कवितेत नाहीत. त्यामुळे ती सुभाषित स्वरूपाची बनलेली आहे. उदा. साधुसंत येती घरा। तोचि दिवाळी दसरा।', 'तुका म्हणे संत। सोशी जगाचे आघात।', 'शुद्ध बीजापोटी फळे रसाळ गोमटी।'^७ अशी एक नवे तर अक्षरशः शेकडो उदाहरणे तुकारामांच्या कवितेत दिसतील.

विद्रोही व बंडखोरीची भाषाशैली :

संत तुकारामांची भूमिका धर्मसुधारक आणि समाजसुधारकाची असल्यामुळे त्यांना तत्कालीन समाजातील प्रतिगामी शक्तीशी सतत मुकाबला करावा लागला. त्यांची कविता सर्वसामान्य लोकांच्या आध्यात्मिक आणि सामाजिक उन्नतीचा उच्चार असल्यामुळे त्यांच्या ख्यातीत त्यांच्या कवीता इंद्रायणीत बुडविण्यात आल्या. त्यांच्यावर सामाजिक बहिष्कार टाकला. न्यायालयात खटला चालविला गेला. त्यांना मारहाणी करण्यात आली. या अनुभवाची प्रतिक्रिया त्यांच्या मुखावाटे, शब्दावाटे बाहेर पडणेही सहाजिकच होते. शिवाय जनसामान्यांच्या उद्धाराचा मार्ग त्यांनी स्विकारल्यामुळे ते आपल्या मरणालाही कधीच भ्याले नाही.

भीत नाही आता आपुल्या मरणा।

दुःखी होता जना न देखवे।^८

तुकोबांची ही त्यांची निर्भय आणि निडर भाषा होती. त्या सर्वच नैतिक घडामोडीचा परिणाम त्यांच्या अंतरमनावर खोलवर झाला. त्यांचे शास्त्र म्हणजे शब्द होते. शेवटी त्यांच्या शब्दांनी काळाला हादरून टाकले. त्यांची कवीता वेळप्रसंगी विद्रोह आणि बंडखोरीची भाषा बोलायला लागली. कोणत्याही प्रकारे दडपण मनावर न ठेवता त्यांच्या कवीतेत सत्याचे उद्धार गिरवले. वाणीतील तेज डोळे दिपवणारे आहे. आजही अंगावर शहारे आणणारी तुकोबांची भाषाशैली त्यांच्या अभंगावरून दिसून येते.

तसेच संत तुकाराम महाराजांनी समाजातील अनेक अभंगातून त्यांनी निःपात घडवून आणला. कठोर शासन करण्याचा आग्रह धरला. भक्त आणि माणूस भिन्न नसून विठ्ठलाच्या भक्तांनी समाजशुद्धीचे कार्य केले पाहिजे, असे त्यांनी सांगितले.

होईल तैसे बळ फजित करावे ते खेळ तुका म्हणे त्यांचे पाप नाही ताडणाचे,

देव्हान्यावरील विंचू अआला देवपूजा नावडे त्याला। तेथे पैजारेचे काम अधमासी ते अधम,

भले तरी देऊ कासेची लंगोटी। नाटाळाचे काठी घालू माथा।

दया तिचे नाव भूतांचे वळण। आणिक निर्दळण कंटकाचे।^९

अशा अनेक अभंगातून त्यांनी दुर्जनांविरुद्ध बंड पुकारल्याचे दिसून येते. तुकोबाची विद्रोही भाषा तर गगनभेदी आहे. हे वरील उदाहरणावरून म्हणता येईल.

समारोप :

एकंदरीत वरील विवेचनावरून असे स्पष्ट होते की, संत तुकाराम महाराजांच्या अभंगगाथेतील भाषा व भाषाशैलीचा परामर्श येथे थोडक्यात घेतलेला आहे. वर उल्लेखलेल्या भाषेचा वापर तुकोबांनी आपल्या अभंग वाङ्मयात करून समाज मन जागृत केले आहे. तसेच तुकाराम महाराजांनी लोकभाषा, काव्यभाषा, दृष्टांताची भाषा, साधी सोपी भाषा यांची उपयोगिता त्यांना ज्ञात होती. तसेच त्यांच्या अभंगाची भाषा साधी व सोपी असल्यामुळे ती लोकांना लवकर समजणारी होती. त्यामुळे त्यांचे अभंग व अभंगाची भाषा जन माणसावर प्रभाव करणारी होती. तुकारामांच्या अभंगाची भाषा ही रोखटोख पण साध्यासुध्या भाषेची माहिती आजच्या आधुनिक युगातही जनसामान्यांच्या मनावर अद्यापही चिरंतन आहे आणि ती तशीच राहिलही यात तिळमात्र शंका नाही.

संदर्भग्रंथ सूची :

- १) सानप डॉ. किशोर, तायडे प्रा. मनोज : तुकाराम व्यक्तित्व आणि कवित्व, लोक वाङ्मय गृह प्रकाशन, मुंबई, सातवी आवृत्ती, मे २०१०, पृ.क्र. ४५.
- २) सानप डॉ. किशोर, समग्र तुकाराम दर्शन, विजय प्रकाशन, नागपूर २००८ पृ.क्र. ४७१
- ३) तत्रैव पृ.क्र. ४७१
- ४) तत्रैव पृ.क्र. ५९४
- ५) पाठक, डॉ. यशवंत, तुकारामांचे अभंग साहित्य सेवा प्रकाशन, औरंगाबाद, प्रथम आवृत्ती, पृ.क्र. ३३.
- ६) एम.ए. मराठी, यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ, नाशिक, एका लेखकाचा अभ्यास : मध्ययुगीन-तुकाराम , प्रथमावृत्ती २०१०, पृ. क्र. ९८.
- ७) तत्रैव पृ.क्र. ९९.
- ८) उनि पृ.क्र. ४७
- ९) तत्रैव पृ.क्र. ४७